

Григорій Аркушин
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри історії та культури
української мови Східноєвропейського
національного університету імені Лесі Українки
(Луцьк, Україна)
e-mail: hryhor@ukr.net
ORCID: 0000-0002-0698-6347

ЗАГОРЕНСЬКІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ (ЗА РОМАНАМИ ВОЛИНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА В. ЛИСА)

У статті схарактеризовані фразеологізми, ужиті в загоренських романах Володимира Лиса, тобто в тих творах, де описані життєві історії села Згорани Любомльського району Волинської області, – «Століття Якова», «Соло для Соломії» та «Діва Млинища». Усі стійкі сполучення поділені на три групи: ті, що відомі і в літературній мові, а отже, гіпотетично в усіх українських діалектах, хоч і не завжди в них вживані, ті, що виявлені лише в західнополіських говірках, і власне загоренські. Безперечно, ці вислови та ще в поєднанні з народними прислів'ями і приказками якнайповніше характеризують народне мовлення Західного Полісся.

Ключові слова: західнополіські говірки, народне мовлення, фразеологізми, літературні відповідники.

Аркушин Г. Загоренские фразеологизмы (за романами волинского писателя В. Лиса)

В статье проанализированные фразеологизмы, употребленные в загоренских романах Владимира Лиса, то есть в тех произведениях, где описаны жизненные истории села Згораны Любомльского района Волынской области, – «Столетие Якова», «Соло для Соломеи» и «Дева Млинища». Все фразеологизмы разделены на три группы: те, что известны и в литературном языке, а следовательно, известные во всех украинских диалектах, те, которые выявлены лишь в западнopolесском говоре, и третья группа – собственно загоренские. Бесспорно, эти выражения да еще в сочетании с народными пословицами и поговорками наиболее полно характеризуют народную речь Западного Полесья.

Ключевые слова: западнopolесский диалект, народная речь, фразеологизмы, литературные соответствия.

Arkushyn H. Zagorien phraseologisms (based on the novels of Volyn writer V. Lys)

The article describes the phraseologisms used in zagorien novels of Volodymyr Lys, that is, in those works, which describe the life stories of Zgorany village Lyuboml district in Volyn region. Three most famous novels of the given author are "The Century of Jacob", "Solo for Solomiya", and "The Diva of Mlynyschcha" (by the way, the first work has already been screened and successfully performed in Volyn Regional Music and Drama Theatre named after Taras Shevchenko, that was "The Century of Jacob: First Love (Polissya Rhapsody)).

All stable word combinations are divided into three groups. The first was attributed to those used in the literary language, and therefore, hypothetically known in all dialects (z vyskokom, zuba maye, oboye riaboje, krutyty, yak tsyhan sontsem etc.), although dialectal carriers do not use them in all dialects. Among the literary parallels to dialect phraseologisms, the differences of the phonetic (no hu-hu "do not speak" – ni (ani) hu-hu; movchetymu, yak ryba) and morphological character (daty dyoru (dok.) – davaty dyoru (nedok.)), as well as the component nature (ny tyahny kota za khvist – tyahnuty sirka za khvist). As part of such phraseologisms there are lexical dialectisms (yak roveru pyate tretye koleso – yak pyate koleso do voza).

The second smaller group make up those, found only in West Polissya dialects, that is, parallels to them were not found in other Ukrainian dialects with the available fixations (ne honesa, yak Kharytyn z paranynoyu; z yoho zhinky rosy zbyv).

At least truly zagorien phraseologisms, that are used only in the dialect of Zgorany village Lyuboml district in Volyn region (tichka pochalasya; udaryly po bochkakh).

Undoubtedly, these stable words, combined with folk proverbs and sayings, characterize the people's speeches of the inhabitants of West Polissya as fully as possible.

Key words: West Polissya dialects, phraseologisms, folk speech, literary correspondences.

Волинський журналіст і письменник Володимир Лис в останні роки видав з десяток книг – як окремих художніх творів, так і зібрань нарисів та оповідань, але найбільш відомими серед читачів

стали його три романи – «Століття Якова» (після цитат умовне скорочення *СЯ*), «Соло для Соломії» (*СдС*) і «Діва Млинища» (*ДМ*). Усі три твори повідають долю жителів поліського села *Загорени* (офіційна назва – Згорани Любомльського району Волинської області). Це маленька північно-західна крапка на великій карті Волинської області, але найголовніше, що це рідне село письменника. Оскільки автор подав конкретну адресу описаних подій – село Згорани, то й літературознавці шукають тут прототипів художніх героїв, а діалектологи аналізують мову і автора, і дійових осіб, адже визначальна риса цих трьох художніх полотен – використання рідних авторові говіркових слів. Зауважимо, що ніхто з волинських письменників не характеризував дотепер так широко і бережно західнополіську говірку, як В. Лис, чим і привабили читача ці твори (до речі, за першим романом був знятий телефільм, а у Волинському обласному музично-драматичному театрі імені Тараса Шевченка вже другий сезон з успіхом йде вистава «Століття Якова. Перше кохання (Поліська рапсодія)»).

Діалектологи характеризували різні види діалектизмів, що вжиті у цих творах письменника. Майже всі мовні рівні романів докладно простудіював А. Яворський (див.: [Яворський 2012–2014]), уплив літературної мови на сучасну говірку с. Згорани простежила І. Дружук [Дружук 2015], діалектна лексика проаналізована в працях Г. Аркушина [Аркушин 2014] та І. Дружук [Дружук 2016], творення варіантів власних особових імен досліджувала О. Нестерчук [Нестерчук 2017] та ін., однак *загоренська* фразеологія залишилася ще поза увагою дослідників.

Отож мета статті – аналіз стійких сполучень слів із семантично цілісним значенням у *загоренських* романах В. Лиса, які досить повно характеризують живе народне мовлення. Такі вислови розділили на групи: ті, що відомі в літературній мові і гіпотетично на всій україномовній території, хоч і не завжди в них уживані, ті, що використовують лише в західнополіських говірках, і власне *загоренські* (зауважимо, що всі вислови подаємо у формі, вжитій в аналізованих творах). У статті використано метод лінгвістичного спостереження та систематизацію мовного матеріалу, не оминуючи порівняльний аспект.

Безперечно, найбільшу групу становлять фразеологізми, що відомі в літературній мові (порівняння зроблені за «Фразеологічним словником української мови» (ФС), а отже, гіпотетично відомі й в усіх українських говірках), бо, як стверджує З. Ганудель, «Діалектна мова дуже легко підлягає впливу літературної мови і сусідніх мов та діалектів не лише в області лексики, але й фразеології» [Ганудель 2018, 194]. Частина виявлених стійких сполучень повністю ідентичні, пор.: *діал. з вискоком* (СдС, 195) – *літ. з вискоком* (ФС, 104); *діал. на нас зуба має* (ДМ, 127) – *літ. мати зуб на кого* (ФС, 471); *діал. зі свавільною дівкою каші не зварии* (ДМ, 285) – *літ. каші не зварити* (ФС, 325); *діал. обоє рябоє* (ДМ, 277) – *літ. обоє рябоє* (ФС, 573); *діал. вона ловила гав* (СдС, 287) – *літ. ловити гави* (ФС, 446); *діал. вже починала крутити хлопцями, як циган сонцем* (СдС) – *літ. як циган сонцем крутити* (ФС, 940); *діал. робота в неї, звісно, не бий лежачого* (ДМ, 235) – *літ. не бий лежачого* (ФС, 420) і т.д.

Інші фразеологізми, ужиті письменником з ідентичним літературним значенням, мають деякі відмінності: а) у фонетиці говіркових слів: *ни гу-гу* ‘нічого не говорити’ (ДМ, 231) – *ні (ані) гу-гу* (ФС, 202); б) у видах і способах дієслів: *віддавати кінці* ‘помирати’ (*недок.*) (ДМ, 336) – *віддати кінці* (*док.*) (ФС, 118); *дати дьору* (*док.*) (ДМ, 293) – *давати дьору* (*недок.*) (ФС, 287); *мокрого місця не зосталося б* (*умовн. спосіб*) (СЯ, 212) – *мокрого місця не залишиться* (*дійсний*) (ФС, 502); в) у словопорядку: *надвоє баба ворожила* (ДМ, 48) – *баба надвоє ворожила* (ФС, 523); г) у використанні синонімів: *затремтіли жижки* (ДМ, 30) – *жижки трясуться* (ФС, 293); г) у романах наявна контамінація висловів: *хоч бий, хоч до ніг припадай, хоч плач, хоч скач* (ДМ, 148) – *хоч плач, хоч скач* (ФС, 645); д) засвідчені деякі відмінності в семантиці компонентів: *гінформация точна, як штик* (СдС, 230) ‘правдива’ – *як штик* ‘цілком, абсолютно’ (ФС, 968), пор. у фіксації Ю. Громика: *йак штик* ‘неодмінно бути в певному місці’ (Г, 159); е) та найбільше відмінностей у компонентному складі фразеологізмів: *ни тягни kota за хвіст* (ДМ, 89) – *тягнути сірка за хвіст* (ФС, 905); *зажило як на псові* (ДМ, 56) – *як на собаці загойтися* (ФС, 840); *лежма лежить* (ДМ, 231) – *лігма (лежнем) лежати* (ФС, 420); *не сиди сиднем* (СдС, 270) – *справляти сидні* (ФС, 802); *потрібна ти мені, як роверу третє колесо* (ДМ, 303) – *як п’яте колесо до воза* (ФС, 840); *кінця-краю не видно* (СдС, 355) – *без кінця-краю* (ФС, 376); *Вой, зусім тронувся. Сирі кашанки наївся!* (ДМ, 90) – *наїстися блекоти* (ФС, 525); *його чесниця уже відспівана* (ДМ, 147) – *три чисниці життя* (ФС, 948); *дурне діло нехитре* (СЯ, 22) – *діло нехитре* (ФС, 245); *пор. ще і сміх, і гріх, і кукуріку!..* (СдС, 218).

Зауважимо, що відомі ‘всехвальні’ заперечні вислови про якогось розумника, як-от *літ. голова не половою* (*не соломною, не клоччям і т.ін.*) *набита* (ФС, 182), у *загоренців* має іншу будову: у не зовсім розумного або дивакуватого односельця голова набита чимось іншим, а не мізками, при цьому наявний широкий вибір насамперед найменувань набридливих комах: *вельми хороша... тико мух багато в голові...* (ДМ, 106), *всіди мухи в голові літали* (ДМ, 287), *з мухами чи тарганами в голові* (ДМ, 288), *тарганів укуні з блохами повна голова* (СдС, 213), *глистів у голові* (СЯ, 19), *і тільки одне*

словосполучення лоу в голові не хватає (СдС, 225). Подібні варіанти знаходимо на всьому Західному Поліссі: *в голов'ї тїрса; голова без гл'її; гулува балакухами набїта; голова ни дл'а вбшеї; голова ни полвоуу набїта; ни солмоуу пхана* (М, 59).

Деякі стійкі словосполучення, відомі не на всій україномовній території, а тільки в Західній Україні, ще повністю не «фразеологізувалися», а тому й не уведені в реєстр літературних словників, пор.: *прийшли «перші совєти»* (СдС, 51; ДМ, 157), *за «тамтих совєтів»* (ДМ, 219), *«других совєтів»* (ДМ, 220, 147, 166), *...а сина понесла вже пуся приходу «других совєтів»* (СдС, 190). Значення таких словосполучень не завжди зрозумілі мешканцям центру і сходу нашої держави: *перші совєти || тамті совєти || ти савєти* ‘представники радянської влади у період з вересня 1939 по червень 1941 року’ (СЗГ, 554), *другі савєти* ‘представники радянської влади від закінчення другої світової війни і до початку дев'яностих років’ (СЗГ, 143).

Не тільки на Західному Поліссі відомі такі фразеорепліки-жарти, побудовані на близькому фонетичному звучанні або на римунанні: *Ви до нас у якісь справі? – спитала дівчина. – І справа, і зліва* (ДМ, 234); *Хто ж то стрілев? – Хто-хто... Дід покійний Митро...* (СдС, 148). В останній фразеорепліці знаходимо загорєнський варіант імені Дмитро, який в інших регіонах замінюють компонентом *дід Пихто*; пор. і подібну фразеорепліку: *– Шо? шо? – Кўраче кашіо*.

Значно менша група фразеологізмів, уживаних тільки в західнополіських говірках. Для виявлення таких стійких сполучень використали записи З. Мацюк «Що сільце, то нове слівце» (після паралелей позначка М), Г. Аркушина «Сказав як два зв'язав» (позначка А) та Ю. Громіка «Фразеологізми середньополіської говірки села Липно Ківерцівського району Волинської області» (позначка Г) (останні записи з перехідної західно-середньополіської зони). Зауважимо, що повнота паралелей завжди детермінована ступенем фіксації фразеологізмів у різних джерелах і їх доступністю для дослідників; оскільки говіркова фразеологія усіх діалектів вивчена ще недостатньо, тому може й виявитися, що якийсь кваліфікований нами фразеологізм як західнополіський відомий також і в інших діалектах.

Звернемо увагу на такі вузьколокальні стійкі сполучення:

- *з його жінки росу збив* (СЯ, 68) ‘був у статевих зносинах’ – паралель: *збіти росу* ‘т.с.’ (А, 120);
- тотожне значення до попередніх висловів має словосполучення *покрити жінку*, пор.: *...Жінок і дівчат з сила – вдовиць, замужніх і незамужніх – котрих уже встиг покрити і змусити до злягання* (СдС, 265) – паралель: *покріти жўнку (корову, кубїлу)* (у багатьох н.пп.);
- *в тебе що, тічка почалася?* (ДМ, 116) – паралель: *т'єчка пучалас'* ‘період менструації’ (М, 206);
- широко відоме в говірках словосполучення про хворий жіночий передок, який можуть лікувати лише чоловіки, пор.: *«слабої на передок» жінки* (ДМ, 297) та варіант *слабуватий на чоловіків передок* (СЯ, 100), тобто ‘ненаситна жінка у статевих зносинах’.

Деякі фразеологізми з однаковими компонентами виявляють різну семантику, пор. у В. Лиса: *не гонєся, як Харитин з параниною* ‘не поспішай’ (ДМ, 17) – у записах З. Мацюк: *дохопився до води як Харитин до паренини* ‘про спрагу’ (М, 49). Трапляються стійкі сполучення літературно-ілюстративного походження, пор.: *Була хата в Їгона хтозна колишня, як на Млинищі мовили, – шевченківська* ‘тобто така, як на відомому малюнку Т. Шевченка’ (ДМ, 321) – паралелі у багатьох н.пп.: *шевчєнковс'ка хата || йак Шевчєнкова хата*.

Якщо ж не виявлені паралелі до окремих стійких сполучень слів, то кваліфікуємо їх із певною обережністю як *власне загорєнські*; до таких відносимо *їдна дорога – до сибірського Макара* (ДМ, 170) (очевидний зв'язок із фразеологізмом *де Макар телят не пас*); *вчилися чики-чики, на „відмінно”* (СЯ, 192); *мати Настина тоже гав-гав на те* (СдС, 17); *старість голоблі наставляє* (СЯ, 206).

Для таких сполучень характерні повтори: *не і не!* (ДМ, 127), *в будні ні та й ні – забігала Соломійка на подвір'я панотця* (СдС, 42), *раз тре', то тре'* (СдС, 231). Знаходимо загорєнські діалектизми і в складі фразеологізмів: *Вой, зусім тронувся. Сирої кашанки наївся!* (ДМ, 90), *де кашанка* ‘ковбаса, начинена крупами з кров'ю’ (СЗГ, 214), яку їдять печеною. А незрозумілий для загалу суто загорєнський вислів *ударити по бочках* автор доступно пояснює: *ударили <...> десь по нирках (по бочках, казали у їхньому селі, переінакшуючи російське «почки»)* (СЯ, 75).

Іноді є вказівка на обмеженість уживання вислову: *...ще згадаєш колись мої слова. Колися, як у нас кажуть. Колися, ха-ха! Колися – в Химки кури завелися* (СдС, 188); *як на Млинищі казали, ...а кобила ніяк не могла понести* (ДМ, 25) ‘запліднитись’; [вона] *вдруге понесла* ‘завагітніла’ (ДМ, 264).

Деякі сучасні вислови поч. ХХІ століття В. Лис переніс у розповіді про події середини ХХ ст., пор.: *покалякали про те про се* (ДМ, 286, 294), *ну, Соломко, як то кажуть, будь здорова і не кашляй* (СдС, 236), *Гоголь зі своєю фінальною ревізорською сценою відпочивав* (СдС, 332), *це було щось* (СдС, 330), *Красива? – спитав Генік. – Не те слово* (СдС, 73) та ін.

На жаль, негарне враження справляє переклад російської фразеології, замість уживання волинсько-поліських стійких словосполучень, пор.: *пішла, несолодко пообідавши* (СЯ, 45) (пор. рос. *несолоно хлебавши*); *солома поїхала* (СЯ, 177) || *в баби солома на дома поїхала* (ДМ, 150) || *Що за дурню про волоссе варнякала... Солома їде, га...* (ДМ, 150) || *Зі щастя дах поїхав?* (СдС, 98) (пор. рос. *крыша поехала*).

Безперечно, жвавості оповіді надають також ужиті прислів'я та приказки часто з певними модифікаціями: *За дурною головою нема ногам спокою* (СЯ, 157); *Як ни тепер, то в четвер* (СЯ, 230; ДМ, 42, 165); *Дурний єї чоловіка піп хрестив та чиряка у лоба засадив* (СЯ, 110) || *дурний тибі піп хрестив, ногавиці не спустив* (ДМ, 142); *Слово воно, звісно, не горобець, али й не латка, щоб до діла пришивати* (СдС, 206) та ін.

Іноді автор сам творить вислови, близькі до народних: *Зібралися каліки, дурні недоріки* (ДМ, 277); *Сховала, як мовлять, серце на денце* (СдС, 137); *А як хоч, синку, так і лоскоч* (ДМ, 327); *Вірю, як і всякому звіру* (ДМ, 324).

Отже, уміле використання народної фразеології не тільки дозволяє письменникові емоційніше вести оповідь про події, а й дає можливість наблизити мовлення своїх героїв до народного, що, безсумнівно, гарантує певний успіх у читачів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аркушин, Г. (2014). *Народна лексика Західного Полісся*. Луцьк. 236 с. (цитовано: С. 139–146).
2. Ганудель, З. (2018). *За культурну національну єдність*. Пряшів. 412 с.
3. Дружук, І. (2015). Уплив літературної мови на говірку с. Згорани Любомльського району Волинської області. [У:] Яровиця. №3–4. С. 60–64.
4. Дружук, І. (2016). Лексичні діалектизми в романі Володимира Лиса «Століття Якова» та говірці мешканців с. Згорани Любомльського району Волинської області. [У:] Актуальні проблеми розвитку природничих та гуманітарних наук : збірник матеріалів міжнар. наук. практ. конф. Луцьк. С. 307–309.
5. Нестерчук, О. (2017). *Словотвір варіантів імен роману В. Лиса «Діва Млинища»*. [У:] Наукові записки Тернопільського національного університету. Серія : Мовознавство / відп. ред. Т. П. Вільчинська. Тернопіль : Тернопільський. нац. педагог. ун-т ім. Володимира Гнатюка. Вип. 1 (27). С. 220 – 223.
6. Яворський, А. Ю. *Лексика волинсько-поліської говірки в романі Володимира Лиса «Століття Якова»*. [У:] Лінгвістичні дослідження : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 137–142; *Фонетичні особливості волинсько-поліської говірки в романі В. Лиса «Століття Якова»*. [У:] Волинь філологічна: текст і контекст. Актуальні проблеми сучасного мовознавства : зб. наук. пр. / упоряд. І. П. Левчук. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. Вип. 14. С. 279–289; *Морфологічні особливості волинсько-поліської говірки в романі Володимира Лиса «Століття Якова»*. [У:] Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. № 22 (271). С. 150–155; *Лексика волинсько-поліської говірки в романі Володимира Лиса «Століття Якова»*. [У:] Лінгвістичні дослідження : збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. Вип. 36. С. 137–142; Yavorskiy A. Vocabulary of Volyn Polissyan Patois in Volodymyr Lys's Novel "Jacob's Century". [У:] *Типологія та функції мовних одиниць* : наук. журн. / [редкол. : Н. М. Костусяк (гол. ред.) та ін.]. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. № 1. С. 295–302.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ ДЖЕРЕЛ

А – Аркушин, Г. *Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*. Люблін-Луцьк, 2003. 177 с.

Г – Громик, Ю. *Фразеологізми середньополіської говірки села Липно Ківерцівського району Волинської області*. [У:] *Волинь-Житомирщина* : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. Житомир, № 8, с. 152–170.

ДМ – Лис, В. *Діва Млинища*. Харків, 2016. 366 с.

М – Мацюк, З. *Що сільце, то нове слівце : слов. фразеологізмів Західного Полісся*. Луцьк, 2013. 476 с.

СдС – Лис, В. *Соло для Соломії*. Харків, 2013. 305 с.

СЗГ – Аркушин, Г. *Словник західнополіських говірок*. Луцьк, 2016. 648 с.

СЯ – Лис, В. *Століття Якова*. Харків, 2013. 239 с.

ФС – *Фразеологічний словник української мови*: У двох кн. Київ, 1999. 980 с.